

Крсто ПИЖУРИЦА*

ЛАЛИЋЕВО ВИЋЕЊЕ БИВШЕГ УЈЕДИЊЕЊА И СРПСКО - ЦРНОГОРСКИХ ОДНОСА

Црпући теме и мотиве за своје прозно стваралаштво из друштвено-историјске стварности Црне Горе прве половине двадесетог вијека, Михаило Лалић је доспио и до актуелне теме бившег уједињења југословенских народа, омеђених екс-Југославијом, а такође и до српско-црногорских односа током прве половине 20. вијека. Тој тематици посвећујемо овај рад.

Сложена тема *уједињења* југословенских народа, у заједницу каква је настала 1918. године, Лалића је интересовала, прије свега, са становишта њене сврсисходности и онога што је услиједило касније у новоствореној држави, а мање је залазио у историјске коријене идеје и садржаја појма *југословенства*. Чак се појмови *југословенство* и *Југословен* рјеђе среташу у његовој прози и има се утисак да их потискују појмови *уједињење*, *Србин*, *српство*, с тим, наравно, што их не идентификује. Не пратећи траг идеје *југословенства*, Лалић није пратио ни појавне облике те идеје, на примјер и не задржава се на Гају и његовом покрету, нити на каснијем оживљавању те идеје међу Хрватима, а на српској страни том идејом не овјенчава ниједног њезиног протагонисту нити је види као покретачку снагу било којег њезиног носиоца. То се односи и на Црногорце. Па ипак, у његовој свијести, Лалићевој, идеја уједињења присутна је била стално, чему је, вјероватно, припомагала идеолошка оријентација Партије којој је припадао срцем и душом. Стиче се утисак да је Лалић политичку основицу *уједињења* сужавао и сводио, углавном, на уједињење Србије и Црне Горе, те да, кад говори о уједињењу, има на уму односе Црне Горе и Србије и позицију Црне Горе у том јединству.

Нема сумње, Лалићеви јунаци су стварање државе СХС оцијенили као нешто што се ишчекивало у сновима, дакле као напредак који је

* Аутор је доктор књижевности у пензији.

обећавао перспективу. Имајући на уму међуратни временски контекст васојевићког простора, Лалић у приповиједи *Отац и син* саопштава да је уједињењем „народ тога краја најзад доживио оно што је сматрао остварењем својих највећих жеља”,¹ а у роману *Гледајући доље на друмове* спомиње се као позитивна црта јунака то што се својевремено „борио за напредак, за уједињење Словена”.² Та мисао у тако експлицитном облику ријетко је касније понављана.

Веома интересантну забиљешку о уједињењу и ономе што се касније збивало оставио је Лалићев јунак Пејо Грујовић у роману *Заточници*, па погледајмо: „Присталице краља Николе”, каже се, „Секулови федералисти, сепаратисти, па и комунисти кад добију волујском жилом по табанима те се озлоједе - оно стање што је настало послје уједињења називају србијанском окупацијом Црне Горе. Не само они, но и газдице и ћифтице србијанске на сличан начин схватају ту ствар и дешавало се доста често да питају браћу Црногорце: „Је ли вам боље откад сте под нама, или док сте били под Николицом?” Ја, поред свега незадовољства у којем сам се киселио двадесет година између два рата, ипак не пристајем да је то била окупација. О томе ћу рећи више ако стигнем до тих догађаја, а овдје само да назначим: није била окупација, но је то јединство и уједињење с браћом Србима и осталим Југословенима хтио народ Црне Горе и за то се изјаснио великом већином гласова”. У пројекту своје исповијести Лалићев јунак се осврће и на прилике у новоствореној држави на ширем плану, па каже: „С друге стране, у тој заједници, под режимима што су се ређали гори од горега, ни Србија није била много слободнија, но су и њени комунисти и штрајкачи добијали по табанима таман ка наши, а посљедњих дана била је на владу озлијеђена и Србија ништа мање но несрећна Црне Гора или Хрватска”.³

У наведеном цитату ријечи Лалићева јунака није тешко препознати самога Лалића, па мисли ваља приписати колико Пеју Грујовићу толико и Лалићу. Потцртавамо мисао „ипак не пристајем да је то била окупација”.

Уједињење се ишчекивало и у другим породицама Лалићевих јунака. Ладо Тајовић, јунак близак Лалићевим схватањима, у „Злом прољећу” саопштава да му је отац „за вријеме црногорске државе био клубаш, и да су га затварали зато што је био за уједињење”.⁴ У конкретној секвенци нити Ладов отац, нити Ладо као причалац (приче) не оповрга-

¹ М. Лалић, *Изабране приповијетке*, Народна књига, Цетиње 1950, стр. 221.

² М. Лалић, *Гледајући доље на друмове*, *Сабрана дјела*, Нолит - Побједа, Београд - Титоград 1985, стр. 59.

³ М. Лалић, *Заточници*, *Сабрана дјела*, о.ц. стр. 61.

⁴ М. Лалић, *Зло прољеће*, *Сабрана дјела*, о.ц. стр. 33.

вају мишљење супротне стране „да су се многи клубашаи покајали и разочарали”, што треба узети као оцјену стања у држави насталој послјије уједињења.

Клуб црногорских студената који су се школовали у Београду почетком 20. вијека, у својој програмској оријентацији имао је идеју уједињења као кохезиону снагу која је надахњивала активност и мобилисала дух. Лалић о томе свједочи у роману *Ратна срећа*, али се односне мисли налазе расуте и другдје у прози тога ствараоца. Информације о томе пружају јунаци Лалићеве прозе. *Студенчићи*, *ускогађе*, *палилулци*, како су их у Црној Гори називали, проглашавани су галамцијама, уједињашима, идеалистима - ујединитељима. Том покољењу студената идеја уједињања била је једна од оних идеја која је означавана као „неисцрпан извор сањарија”. У *Ратној срећи* Пејо Грујовић биљежи: „И заиста: да смо донијели ишта више осим празне приче о „величанственој заједничкој српској згради” и о балканској конфедерацији, лакше бисмо се споразумјели са старим књазом...”⁵ Једна личност у роману *Заточници* у дијалогу са Пејом Грујовићем ословљава га са „мој клубашу и бјелашу огорчени, мој ватрени ујединитељу”,⁶ а на другом мјесту Пеју кажу да су одређену радњу вршили „они твоји ујединитељи”.⁷ У *Ратној срећи* Пејо Грујовић каже да је „наш покрет, црногорски, антиапсолутистички, уједињашки” у једном моменту „почео да стиче славу” па је, као такав, добио „подршку новинара”.⁸ Међу студентским првацима нема полемичких ставова у вези са темом уједињења.

Лалићеви јунаци, утисак је, сужавали су тему уједињења и помјерали је према односима Црне Горе и Србије. У том смислу карактеристичан је однос црногорских комита према идеји уједињења. У комитској резолуцији, са састанка комита у Забоју, речено је да су се комити „једногласно одлучили за уједињење са Србијом”.⁹ Истом резолуцијом детронизирани су и Петровићи у Црној Гори. Има трагова супротстављених ставова међу комитима, од којих наводимо онај о међусобном познавању народа који ће бити обухваћени уједињењем. Наиме, у роману *Гледајући доље на друмове* (163) један од комита каже: „Нећемо се ни упознати: споро то иде кад се сто брда и долина, неђе ријека, неђе бара, трњак, шума, и све се то испријечило међу нама. Ви неки што сте школе учили мишљасте да ће све то за тренутак. Деким посла, два - три говора с некаквог балкона, па све браћа

⁵ М. Лалић, *Ратна срећа*, *Сабрана дјела*, о. ц. стр. 280.

⁶ *Заточници*, о. ц. 72.

⁷ Ибид, 75.

⁸ *Ратна срећа*, о. ц. 103.

⁹ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 318.

на све стране!... На ваш темин, ви ујединисте Црногорце - не само са Србијанцима, но и с Босанцима, Личанима, Хрватима до иза Загреба. Нацртали ђаци мапе, па им све дошло равно, близу, нема бара ни преграда, све уједно, а заборавили да је то само на папиру... Буразеру, ја сам видио још кад смо били на Брегалници да дотле има да се роди мечка!... Ко год није то видио, нек сад погледа: довела нам Аустрија браћу нашу да покаже шта нам мисли Бошњо, шта Ликота, и како то они замишљају да нас уједине. Има, бре, до тога уједињења да ти очи побиле, да родиш Асана с опанцима и да опет не свршиш ствар како ваља. Не можеш да зближиш два адаља са два краја Црне Горе, да упознаш Васојевића с Паштровићем - никад се прије нијесу срели, никад чули ништа добро, но само зло један о другоме - а камоли кога издаље..."

У приповијечи *Отац и син*, Лалић констатује шта се збивало у новој држави послје уједињења, па каже: „Разочарења су убрзо дошла, јер су награде увијек испод очекивања”.¹⁰ Пејо Грујовић, у роману *Гледајућа доље на друмове*, у контексту комитског покрета, мало замагљено каже да ће „будућност поправити гдје је прошлост згријешила, па на Скупштини ујединитеља, у Подгорици новембра мјесеца 1918, више неће бити ни мене”.¹¹ Тешко је одгонетнути колико у тој изјави има пишевог накнадног присјећања. Чињеница је да су Лалићеви јунаци, доста рано, почели да се хладе како према уједињењу тако и у односу на нову државу. У роману *Ратна срећа* јунак констатује: „Рат се свршио, предадосмо Црну Гору без жаљења на милост и немилост Београду, црногорски закони се погазише и пресуде заборавише”.¹² И у роману *Докле гора зазелени* Пејо Грујовић саопштава да је „жалосна судбина (студентских првака) Божовића, Даковића, Прелевића, Ивановића, па и моја” те да је то „покољење идеалиста - ујединитеља похулило на свој идеал и завршило у разочарењу”.¹³ Вишеструки су чиниоци које спомињу Лалићеви јунаци а елеменат су разочарења у новој држави и под новом влашћу. Спомињући у *Прутом по води* Марка Даковића да „је био један од актера уједињења Црне Горе и Србије, без чега свакако не би било ни стварања Југославије”, Лалић констатује да у „несложној нашој земљи раздираној вјековима од три свађалачке религије” идеали уједињења нијесу могли ни дати очекиване плодове. Лалић даље наставља: „Све у свему, видио сам да му је (Даковићу - К.П.) тада било јасно да је његова, и његове генерације, ујединитељска

¹⁰ *Изабраие пржовијетке*, о. ц. 221.

¹¹ *Гледајући доље на друмове*, 318.

¹² *Ратна срећа*, о. ц. 28.

¹³ *Докле гора зазелени, Сабрана дјела*, 216.

авантура - „крвљу каљена и кована у три рата” -искоришћена од уског круга, изиграна и осрамоћена”.¹⁴

Лалићеви јунаци саопштавају да су од уједињења очекивали више, а особито од Србије. Пејо Грујовић, у роману *Гледајући доље на друмове* каже да је са својим другом, комитом Лазаром, расправљао „о Србији и њеној улози у будућим догађајима”, али садржај разговора не саопштава.¹⁵ Посматрајући уједињење са позиције Црне Горе у новој држави Лалићеви јунаци истичу да је Црна Гора мало добила, а да се ни Србија није много офајдила од Црне Горе. Јунак у роману *Заточници* каже да су „за ових двадесет година откад смо се утопили у југословенској заједници настала мијешања, мијењања” да су наши људи штошта и научили и у иронији каже „научили су, прије свега, да сопствени интерес ставе испред опште”.¹⁶ У роману *Ратна срећа* ликови расправљају шта је ко ћарио и офајдио од уједињења, па кажу: „Изгледа да од уједињења корист имаше само они што покрадоше ратну одштету, нико други. Нити нама од њих приону, осим што наши чиновнички прихватише екавицу; ни њима од нас, осим склоности да доколиче, у којој су и прије били довољно јаки. И још је коло србијанско код нас продрло без отпора, одмах послјије прошлог рата. Наше не успје у Србији, иако га наше оазе, насељеничке и печалбарске, упорно држе. Просто рођаци Србијанци немају чула за наше скокове праћене крицима - само се окупе да се чуде и да се подругну са сажалењем лудој браћи и сестрама: „Ала рипа!” Заиста је њихова игра тиша, финија, женственија, али зато не би требало да се толико уобразе...”¹⁷

Изневјеравања очекиваног од уједињења расута су Лалићевом прозом. Негдје се наглашава шта је изневјерено, негдје су опште констатације, попут Тајовићеве из романа *Зло прољеће*, у којој каже: „Нова држава, жељена и кована у звијезде, названа прољећем нашега народа - постепено, постајала је сплет кврга које неко грабежљив стеже издалека”.¹⁸ О свађама Шумадинца и Црногораца, Лалићеви јунаци информишу у *Злом прољећу*, а из те свађе, за ову прилику, издвајамо следеће: „Ми што смо се борили за ово, мислили смо ево среће: ослободили се, ујединили се, од Марибора до Ћевђелије, раса млада, држава млада, има све да цвјета ка прољеће. А сад погледај: боље нам је процвјетало черупање но шта друго. То нам прољеће не би с анђелом, но га ђаволи уграбише и отроваше. Више се не зна како ћемо се и кад ћемо се наго-

¹⁴ М. Лалић, *Прутом по води*, Дневник, Нови Сад 1992, стр. 259 и 260.

¹⁵ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 346.

¹⁶ *Заточници*, о. ц. 157.

¹⁷ *Ратна срећа*, о. ц. 183.

¹⁸ *Зло прољеће*, о. ц. 65.

дити, биће негдје о Кукову дану...¹⁹ О свађалицама црногорским и шумадијским ријеч иде и даље.

Већ је споменуто да Лалићеви јунаци уједињење, понекад, посматрају кроз призму шта је Црна Гора добила тим догађајем. Трагове тих мисли налазимо у *Хајци* и *Ратној срећи*, али и другдје. У *Хајци* јунак се сјећа да је био „бјелашки покушај укључења Црне Горе у привреду Југославије који је Црној Гори донио велику корист: четири километра асфалтног пута (од Будве до Милочера), а и поред тога неки посланици из Црне Горе примали су плате да сједе у Скупштини - дужност им је била да ћуте, а једном од њих још и да пуца из револвера у месо”.²⁰

Говорећи о сличностима дешавања у различитим тренуцима црногорске историје, те у контексту понављања историје, Лалић у роману *Ратна срећа* каже: „Није ни чудо што је иста пјесма - ни на другим правцима се код нас није промијенило за протеклих четврт вијека. Некадашња краљевина Црна Гора добила је за то вријеме четири километра асфалтног пута, од Будве до Милочера, и прикључак жељезнице до Никшића, али то није било довољно да нам пјесму промијени”.²¹ Лалићеви јунаци ту мисао понављају.

Релативно често истичући да његови јунаци говоре „о положају Црне Горе у Југославији”, Лалић њихову запитаност илуструје коментарима шире основице. „Питају се”, каже, „је ли се ту нешто промијенило, и шта се то побољшало, и гдје је то благостање процвјетало откад су нам се Турска и Аустрија, на супротне стране, откотрљале и удаљиле од граница, откад смо се курталисали династије Петровића и ујединили с браћом мање заосталом а богатом?... Јесте, кажу - добили смо ратну одштету, те су нам је други појели, и добили смо ускотрачну жељезничку пругу од Хума до Никшића. Све у свему, добили смо „економски потенцијал” с којим ћемо липсати од глади...”²² У ироничном тону, са пријекорном намјером, јунак романа *Докле гора зазелени* каже саговорнику „ваша ђедовина Црна Гора не помену се за двадес година као да је непоменица, као што се змија не помиње поред ватре или вучица поред стоке, као да је вук појео преко ноћи, а зна се већ који то вук: београдски!...”²³

Скоро је драматична атмосфера у једном моменту кад јунаци романа *Докле гора зазелени* воде дијалог, између осталог и о томе шта је Црна Гора добила уједињењем. Јунак, као наклан, обраћа се другима

¹⁹ *Зло прољеће*, 219.

²⁰ М. Лалић, *Хајка*, *Сабрана дела*, 101.

²¹ *Ратна срећа*, о. ц. 179.

²² *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 48.

²³ *Докле гора зазелени*, 72.

како слиједи: „Надали сте се да вас Србија хљебом храни, а Србија ни своје не стиже да исхрани но су често црњи и гладнији но што сте ви - нема кад Србија од својијех изјелица што би Европу и Америку опустошили кад би им некако пала шака, и опет би им мало било!... Шта сте добили од Србије Мусичићи, кућевићи и ратници, ујединитељи, за двадес година дана?... Жандаре сте примали на квартир за попишаних пет банки мјесечно, па сте и ћерке удавали за жандаре и бјеше вам велико весеље кад их тако усрећите, с државом се ородите па шпијате један другог преко тих нових пријатеља. Главарство вам се уситнило у шумаре и путаре; да туцате шодер уз цаду, то је вама Србија дала и Краљевина Југославија потврдила (...) Добили сте били обвезнице ратне штете: обрн' тамо, обрн' овамо искористише их Стојадиновићи и београдски шпекуланти. Имали сте учитељску школу, па вам и њу затворише - незгодни им учитељи из Црне Горе. Дадосе вам плетарску школу, да научите како се плету котарице - е велики сте ћар имали и од те школе!...”²⁴

Понављајући мисао да је Црна Гора мало шта добила уједињењем, Лалићеви јунаци, често, расправљају о томе шта је Црна Гора својим комитовањем очекивала од Србије и како се нова власт, настала послје уједињења, односила према комитима. Пејо Грујовић је према свему резервисан. А и други. Саговорник Пеју Грујовићу каже: „Србији се ово наше шумовање не допада. Оно смета...” Пејо узвраћа: „Смета Пашићу и његовој династији”, али је саговорник упоран, па узвраћа: „И будућности, великој држави - да се све наше уједини...” Грујовићев коментар је карактеристичан, особито са становишта шта се послје збило. Пејо каже: „Иако немам пророчког духа, ту сам за тренутак наслутио шта ће бити: да се све наше уједини - треба једни да буду свргнути, они други разоружани, трећи преварени а четврти премлаћени и обешчашћени, и то онда неће бити велика држава, но велико - да ли да кажем разочарање?...”²⁵

Браћа Србијанци, као јачи, ћуд према црногорским комитима открили су још у завршним данима борбе за слободу од Аустрије. Информације о томе пружа Пејо Грујовић у роману *Гледајући доље на друмове*. Тако, на једном мјесту Пејо прича: „Група Тодора Дуловића, неуморног, неустрашивог, пошто је с групама Ћировића и Душана Бијелића ушла у Чајниче, продужила је да гони швапску војску до Горажда. Ваздан су се тукли код Горажда, нанијели непријатељу тешке губитке и нагнали га да одступи к Рогатици. Стигли су га и у Рогатици, те га послје шест часова борбе натјерали на предају. У ослобођеној вароши је успоставље-

²⁴ Ибид.

²⁵ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 135.

на мјесна власт и поредак. Мир је потрајао само до доласка србијанске војске којој је најпречи посао био да разоружа Црногорце. Настало је бречање и вика, черупање, истрзање и насиље. Послије тога је Тодор Дуловић, увријеђен, неповјерљив, са два брата, с пушком у руци, пошао у шуму и наставио комитовање још четири и по године, то јест све до погибије 1923. године”.²⁶

Драматичну ситуацију односа Србијанаца према црногорским комитима Пејо Грујовић је саопштио и на другом мјесту своје приче. Он наставља: „Војни одред Србијанаца стигао је дотле на Ускоплје. Питали су железничаре има ли Швабе гдје наоколо, речено им је да је нема - све су комити црногорски разоружали и растјерали. На то се командант разбјеснио: „Какви комити! Какви пљачкаши и издајници!... Сад су узели оружје, кад смо их ми ослободили...”, и одмах је наредио поручнику да узме пола чете војника те да комите црногорске разоружа чим их стигне. Ако се буду противили, да их побије...

Поручник с војском стигао је у Требиње и наредио да комити положе оружје. Комити су на то заузели положаје да се бију. Настало је повуци - потегни и могло је доћи до крви. Најзад су се погодили да Грујо пође с поручником на Ускоплје, да се објасни. Кад је пришао, србијански командант му није дао да говори док оружје не одложи. Пошто се тако осигурао, стао је да сипа ватру: да су Црногорци рођени пљачкаши, да су лењивци, разбојници, издајници, да им мајку, краља, краљицу и све по списку... (...) У Тивту, главно лице био је пуковник Милутиновић, командант трупа србијанских упућених да присаједине Црну Гору. Пуковнику је регент Александар рекао двије важне ствари: да при раду у Црној Гори не смије бити мека срца, и да му је послвије тога осигуран чин ђенерала... (...) Пуковник Милутиновић унапријеђен је у чин генерала.”²⁷

Нова власт послвије уједињења (Лалић често каже србијанска) односом према бившим комитима као да је намјерно хтјела вријеђати црногорско национално биће и подгријавати антагонизам уједињених народа. Видјећемо, у односима власти према црногорским комитима биће и жалосних поступака. Пејо Грујовић саопштава у роману *Гледајући доле на друмове*, „да су у новој краљевини комити кажњени, а њихови противници награђени”²⁸ и наводи: спасише Морачани шпијуна Р. Др., те га „Србијанци поставише за начелника среза у Шавнику”,²⁹ а вамајстора швапског Л. послвије ослобођења „задржали су Србијанци као

²⁶ Исто, 355.

²⁷ Исто, 356, 357.

²⁸ Исто, 276.

²⁹ *Докле гора зазелени*, о. ц. 280.

жандара, као стручњака за Црногорце.”³⁰ Услед обрачуна нове власти с комитима дошло је по варошко-сеоским срединама до рехабилитације појединаца које су комити, својевремено, обиљежили као швапске шпијуне, па је Миро Дренковић добио пензију од министра Лабудовића, а Ман Вуколић стекао је углед у Пећи, па и он „поче да тражи пензију.” Па и чланови породица бивших швапских шпијуна под новом влашћу почеше да се зоре и кренишу, какав је случај са Мановом женом Јелком, која „ходаше гологлава и понаша се као варошка госпођа.”³¹

Једно поглавље романа *Гледајући доле на друмове* Лалић је започео констатацијом: „Што претече од Аустрије и епидемије, настрада послије од „слободе”, оствареног идеала и убојите жандарске пушке. Једне насилјем увриједише, друге интригом потказивача, треће псовкама, свађом, тучом изазваше да поново прихвате оружје и наставе комитовање.”³² Судбину старих, сада у новој власти, нових комита Лалић је даље сликао, па у роману о томе каже: „До године 1923. некако су се варакали и некој се бољој слободи надали, а те године послаше из Београда пуковника Стојана Поповића са митраљезима, паликућама и крвницима што не жале ни дјецу ни жене, те се поновише хајке и муке, зла која су запамћена из времена швапских и турских. Па кад ни то не сломи све, обећа краљевска влада амнестију. Ко се превари, те се предаде -отпремише га у Зеницу, на дуге године робијања. Ко се не предаде, уцијенише га и нађоше међу јатацима или у родбини ко ће му узети главу и паре.”³³

За поступање нове власти, послије уједињења, према комитима и њиховим породицама, јунаци једне секвенце *Прелазног периода* кажу да то шта се ради „ни Турци нијесу радили”. Турци су, наставља се, „били господа људи и јунаци - бијело перје према овоме.”³⁴ Према Лалићевом свједочењу и свједочењу његових јунака, најдрастичнији однос према новим комитима југословенске власти у Црној Гори примијењен је на породицу Звицер, у Цуцама, о чему је ријеч у *Прутом по води* и *Прелазном периоду*. На једном мјесту каже се о том догађају: „Те године, 1923, био је послан из Београда у Црну Гору пуковник Стојан Поповић са жандарима и митраљезима, да униште комите и сепаратисте. Имао је страшне помагаче. Један од њих, мајор Кецмановић, надмашио је Милана Калабића, што се мислило да од њега отровније звијери нема. То су њему учитељи, ујединитељи, клубашаи, бјелашаи,

³⁰ Исто, 280, 289.

³¹ *Зло прољеће*, о. ц. 138.

³² *Гледајући доле на друмове*, о. ц. 363.

³³ Ибид.

³⁴ М. Лалић, *Прелазни период*, *Сабрана дела*, 77.

режимлије, псовали четири личанске мајке. Тај је мајор Кецмановић, с дванаест жандара, упао негдје у Цуцама у кућу комите Петра Звицера. Петрову мајку, стару преко шездесет година, испребијали су, па је везали за дрво пред кућом, да гледа, а Петрову жену с троје дјеце везали су унутра, у кући, па су кућу запалили. Гледајући, слушајући како цвиле, како вриште, како за милост моле - старица је полудјела.³⁵ Пишчев коментар те породичне драме је сљедећи: „Никакав суд није позвао извршиоца на одговорност. Остао је Кецмановић на Цетињу као побједник и на гробљима је држао говоре, кад погине неки жандар -пријетећи да он може и умије, и да му је дато пуномоћје, препорука да учини још и горе од онога у Цуцама...”³⁶

У оквиру теме на којој смо, а истражујемо је у Лалићевој прози, ваља нам завирити у осјећање Црногораца колико су и како „заслужили” однос нове власти, оличен у српском поступању и обрачуну. Сестрински односи до уједињења двију самосталних држава и њихових цркава - у новој држави поремећени су (како се види из односа према комитима), при чему је јачи испољавао надмоћ и злоћудност. Оном србијанском официру који је блувао псовке на Црногорце, кад се смирио, комита Грујо Новаковић је казао да су „Црногорци ратовали и гинули по Србији и бранили Карађорђевог шанац и спасавали србијанску војску при одступници, и како су Србијанци оставили црногорску на цједилу... Набројао му је комитске борбе што их је знао, поменуо и то да је он лично, с доста друштва, дошао из Америке да се бори за слободу, а не да пљачка...”³⁷ Иако мала у односу на Србију и просторно од ње, с обзиром на турски Санџак, удаљена - Црна Гора је пружала Србији војничку помоћ и ратовала против њеног непријетеља. У *Раскиду* један од јунака каже: „Оно кад су три стотине Васојевића под оружјем турски Санџак прегазили и с барјаком прешли у Србију.”³⁸ Лалићев књижевни јунак саопштава да то „није ни давно било - тај луди прелазак у Србију” и истовремено истиче да су наишли на „неславни дочек у њој - вријеме кнеза Михаила и генерала Алимпића.”³⁹

Вријеме балканских ратова и учешће Црногораца у њима у заједници са Србијанцима је посебно поглавље у односима Црногораца и Срба, а ми на овом мјесту, за ову прилику истичемо одлазак црногорске војске на Брегалницу. Циљ окупљања Црногораца у Загоричу крај Подгорице држан је у тајности све до доласка краља Николе пред њих, а он-

³⁵ Ибид.

³⁶ Исто, 78.

³⁷ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 356.

³⁸ М. Лалић, *Раскид, Сабрана дела*, Београд - Титоград 1979, стр. 92.

³⁹ Исто, 93.

да им је Краљ рекао: „Ви идете да помогнете браћи Србима и да казните Бугаре... Срећан вам пут, јунаци!”⁴⁰ На другом мјесту, у истом контексту изјава је друге личности: „Шта је увреда за Србијанце, и за нас је...”⁴¹ Лалићев јунак саопштава да је црногорска војска на Брегалници имала „три стотине својих мртвих”, а да је одатле за собом одвукла „седам стотина рањеника”.⁴² Лалићеви јунаци су особито критични у приказу односа Срба и Црногораца на Брегалници, па један каже како „браћа Срби гледају с брда како ми брат Бугарин ломи ребра...”⁴³ А француски новинар Анри Барбис замаха Црногораца слика како слиједи: „(...) подиже се један глас из црногорске војске - од оних дванаест хиљада остатака испод Скадра, што су похитали браћи у помоћ, прешли пјешке Санџак и Стару Србију - па извади сабљу. Трубе засвираше јуриш. Црногорци полећеше. Брда, провалије - све то за њих није ништа...”⁴⁴ И комита Вуко Стојовић, из Мартинића, оставио је Америку и зараду и „стигао у Србију да се бори за њену слободу.”⁴⁵

Пејо Грујовић у контексту борби Црногораца током Првог свјетског рата каже за осјећање црногорске војске да се „сматрало за част погинути на србијанском земљишту, и као да ће тиме борац спомен имену задобити.”⁴⁶ Лалићева проза пунахна је примјера херојских борби Црногораца и њиховог достојанственог понашања, особито током Првог свјетског рата, када су се Црногорци, раме уз раме са Србијанцима, борили против Аустрије. Забилазећи приче на рачун Црногораца, Пејо Грујовић саопштава: „Без свега тога могу да кажем да је црногорска Санџачка војска, под командом Јанка Вукотића, њен Косовски одред под командом Луке Гојнића и ускоро затим формирана Јаворска војска под командом Петра Мартиновића, у борбама против шестоструко јачег непријатеља показала изванредну храброст и издржљивост, а официри храброст и вјештину у командовању.”⁴⁷ Лалић пише, уз навођење доста примјера, о јуначким борбама Црногораца на србијанској територији током Првог свјетског рата. Али, то је за историју.

У Лалићевој прози пада у очи однос српских власти и београдске средине према црногорским ђацима и студентима који су се школовали у Београду. И сам београдски студент (тридесетих година 20. вијека) познавао је услове школовања, што ће рећи и начин живота црногор-

⁴⁰ *Заточници*, о. ц. 341.

⁴¹ Исто, 347.

⁴² Исто, 350.

⁴³ Исто, 358.

⁴⁴ Исто, 350.

⁴⁵ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 207.

⁴⁶ *Докле гора зазелени*, о. ц. 381.

⁴⁷ Исто, 388.

ских школараца у Београду, па су његова казивања о тој средини и условима ђачког живота вјеродостојна. Сликао је и пут црногорске младежи до Београда, који је најчешће ишао преко турског Санџака или касније преко Пећи. Пуне су странице Лалићеве прозе, особито *Злог прољећа* и *Ратне среће*, црногорских ђака и студената у Београду, како из дана кад су Србија и Црна Гора биле самосталне, тако и из времена између два рата, дакле послје уједињења. Пејо Грујовић, Ладо Тајовић, Нико Доселић, јунаци Лалићеве прозе, а београдски студенти, пуни су утисака из студентских дана, особито прва двојица, и кад се читају њихове исповијести или саопштена сазнања човек се јежи како од услова тако и од односа. „Не примамо Црногорце, господине!”, тако су студенти дочекивани од београдских газдарица.⁴⁸ Да не би свједочење попримило призив генералне оптужбе (будући да су станодавци били и сјајни Јовићи или божанствени Ивковићи) студентских газда и газдарица, писац њихову психологију образлаже општијом климом односа према Црногорцима. „Нагомилало се много љаге на Црногорце”, прича Лалићев јунак, „још из времена Обреновића. На ту љагу надошла је послје и друга: наши претходници, безобзирна генерација бјегунаца од гладне године, стигли су били у Београд и расуло се до Марибора и Битоља и Суботице - без диплома и без знања, без навике да нешто раде, лагали и лупежали, за насиље употребљавани, картали се и задуживали, женили се и варали, те рђав глас оставили гдјегод су стигли. На крају је, ето, на нас пало да за њихове гријехе испаштамо. Из тих дворишта смо излазили блиједи и најезени, као да смо сплацинама поливени.”⁴⁹

Како је Београд персонификовао и југословенску и српску власт то је његов однос према црногорским културним питањима између два рата узиман као однос српских власти према тим питањима. Имајући на уму међуратно вријеме, Лалић у *Изабраним приповијеткама* каже: „Виша гимназија у Беранама укинута је јер се Београд уплашио од сувишка црногорске интелигенције.”⁵⁰ И у *Злом прољећу* је оптужба због односа међуратне власти према приликама у Црној Гори. Тамо стоји: „Ствари су се мијењале - наравно, нагоре. Власти су се биле забринуле од сувишка црногорских ђака и почеле да се довијају како да нас се отарасе. Удвостручише таксе а затим дође и један распис да се у школу примају само ђаци који имају ципеле. Опанак изгуби право да слуша науку.”⁵¹ У ширем контексту, о односу србијанских власти према Црногорцима пише и Пејо Грујовић у роману *Ратна срећа*. Његов запис заслужује да

⁴⁸ *Зло прољеће*, 269.

⁴⁹ Ибид.

⁵⁰ М. Лалић, *Изабране приповијетке*, о. ц. 234.

⁵¹ *Зло Прољеће*, 181.

се нађе на овом мјесту, па погледајмо: „(...) не пођох за Београд као што је било предвиђено. Није ме то нарочито ожалостило, изгубио сам вољу на Београд откад ми је Спасоје Пилетић, на Орловом кршу испричао како су га као ђака изагнали из Београда. Не воли власт србијанска ђаке, а не воли династија Обреновића Црногорце ђаке ни неђаке. Да би се што боље осигурали да им се не врати, Спасоја је спровео жандарм до станице у Земуну, на аустријску територију; псовао га свуд узгред и предао га аустријском цугсфиреру. Заstraшен строгошћу братске државе, Пилетић је од цугсфирера очекивао не само псовке но и затвор и ударце, а тај је једва погледао његову ђачку књижицу и рекао му: „Идите, младићу, куд вам је воља слободно”... Застидио се од тога *слободно*, каже Пилетић, и од сажаливог погледа који као да је говорио: „Ваши су тамо назидали државе, династије, жандармерије, чекеренде, да вам кобајаги слободу осигурају од туђина; а кад погледаш право стање - код туђина је и за ваше више слободе но у тим вашим државама. Ви слободу окусите тек кад код нас начепите...”⁵²

Међу Јаче који су га натјерали да тражи „спаса код Турака” поред својих, Пејо Грујовић убраја београдске Пашиће и Протиће. К томе и остали фактори Црногорцима у Београду нијесу били наклоњени, особито штампа. Пејо Грујовић у *Ратној срећи* саопштава да „Црногорци у Београду у то вријеме нијесу пружали привлачну слику”, а увијек су били спремни (на улици) да „притекну Србину брату у невољи.” У истом роману Грујовић каже да „београдска штампа пише о нама увијек с неким потцјењивањем и с намјером да насмије читаоце на наш рачун.”⁵³ И црногорски отпад потпомогао је београдску злонамјерност. Упечатљиву слику о писању штампе о односима према Црногорцима у Београду Пејо Грујовић предочава и на другим мјестима, од којих смо одабрали овај: „Штампа београдска из времена Обреновића навикла је била своју публику да сва грдила што их има у Србима и Југословенима прилијепи Црногорцима - свако хоће да има Црнца, а она није имала другог осим брата Црногорца. Једним дијелом то је била и освета за оцјене и оцрне које им је наш Никола пришивао у вријеме док је био бољи од њих и док је водио успјешне ратове, а они само низали поразе. Нешто од навике да товари Црногорце остало је београдском новинарству и до данас - ћуд се лако не мијења. И бјеше им уживање да унајме Црногорце да им буду измећари у тој работи те да не стрепе од освете и да им се не пребаци за навијање.”⁵⁴ Београд нас „дочекује серијама вицева”, тако гласи један запис Лалићевог јунака.

⁵² *Ратна срећа*, о. ц. 93.

⁵³ Исто, 116.

⁵⁴ Исто, 111.

Лалићеви јунаци доста често говоре и о менталном склопу српског националног бића. Ми то истичемо будући да се морални склоп реперкутује на односе међу људима и нацијама. У *Ратној срећи* каже се: „Ја знам само да су браћа Србијанци, за вријеме доста дугог робовања, накупили довољно лукавства, па да су га више пута показали чак и према нама које сматрају за најближе своје.”⁵⁵ Приговор менталном склопу српске стране саопштава и Радомир Вешовић у роману *Гледајући доље на друмове*, а у вези са својим смјењивањем под Скадром и постављањем за министра војске Црне Горе. „Тако, каже, то ради Србијанац: награди те кад му сметаш, унаприједи те да те заобиђе; докле схватиш шта је наумио, он је дотле свршио посао.”⁵⁶ Једну незгodu официра црногорског поријекла јунак романа *Прамен таме* приписао је Србијанцима, а посљедице су биле видне. „Један наш мајор црногорски топ је изгубио, и то прије рата - некако су га забројили Србијанци из магацина, па су га зато пензионисали прије времена.”⁵⁷

„Такав је човјек - кад му учиниш неко добро, он ти га вазда са злом враћа као нама наша браћа Србијанци”, тако гласи једно исказивање јунака *Прамена таме*.⁵⁸ Љутња на Србијанце, мада нијесу директно споменути, је и у роману *Ратна срећа*, гдје се каже: „Друкчије не може ни да буде, кад нас све одсвуд спомиње да смо опет остали сами као у децембру 1915. - оставили нас на цједилу савезници, заштитници и рођаци, а дошло вријеме да се растаје месо од кости...”⁵⁹ Невјерство Србијанаца према Црногорцима у основи је љутње Црногораца на свога савезника током балканских ратова и Првог свјетског рата. И према црногорском суверену, краљу Николи, Србијанци су, по свједочењу Лалићевих јунака, испољавали неврјерство и дволичност. Један јунак *Ратне среће*, истина сумњивог морала, настојао је да докаже како је „србијанска династија копала гроб црногорској”.⁶⁰ Из пакости су црногорског краља звали *Николицом*, а у роману *Гледајући доље на друмове* је запис: „Док размишљам о односу краљевине Србије према краљевини Црној Гори, то јест Николе Пашића према његовом имењаку са Цетиња, чини ми се да би се тај однос могао изразити стиховима из личке пјесме:

Вук магарца на плот нагонио
еда би му ногу саломио...⁶¹

Ауторов коментар пјесме је: И успио је у том настојању.

⁵⁵ Исто, 103.

⁵⁶ *Гледајући доље на друмове*, 78.

⁵⁷ М. Лалић, *Прамен таме, Сабрана дела*, 123.

⁵⁸ Исто, 296.

⁵⁹ *Ратна срећа*, 43.

⁶⁰ Исто, 328.

⁶¹ *Гледајући доље на друмове*, 386.

Лалићеви јунаци, особито из тетралогije, често размишљају о ставу Србије према постојању Црне Горе као самосталне државе и критички се односе према том ставу. У роману *Докле гора зазелени* изричито се каже: „Самосталност и слобода Црне Горе сметала је интересима србијанских великаша већ одавно. Ни кнез Милош је није трпио, ни његови наследници. Вукла их је куд им се неће и пружала романтичарским пјесницима инспирације какве горњим слојевима нијесу биле нимало угодне. За вријеме посљедњег Обреновића, кад се, по предлогу руског амбасадора Нелидова, нешто сновало и шапутало о савезу балканских народа против Турске, писао је војвода Гавро 1896: „Теже је Србији учинити уступке Црној Гори него Грцима или Бугарима, јер повишење Црне Горе - то је за њу био кошмар...” Мало даље, у истом спису он наставља: „Можемо унапријед закључити да се Србија неће погодити ни са једном балканском државом. Међутим, што је најгоре замислити: најтеже ће доћи до споразума с Црном Гором. Жалосна суревњивост вјечито ју је морила према Црној Гори, па неће ни овом приликом бити попустљива... Према томе, долазили смо до закључка да је предлог амбасадора Нелидова неостварљив...”⁶²

Посматрајући односе Србије и Црне Горе у континуитету, Лалићев јунак информише како су се ти односи развијали у историјској перспективи, па каже: „Осамнаест година касније, послје промјене династије и основне концепције у Србији, и пошто је предлог Нелидова, уочи првог балканског рата, ипак некако био прихваћен и остварен - она „жалосна суревњивост” није се смањила него повећала и у нешто горе прерасла. Није кошмар, као прије, повишење, него и само постојање Црне Горе: самим својим физичким присуством, и кад хоће и кад неће, она намеће двојство, диобу, погађање, плурализам, федерацију, а тиме се неминовно супротставља централистичкој концепцији уједињења.”⁶³

И у коментарима ратних збивања и односа током Првог свјетског рата Лалићеви јунаци са згражањем просуђују да Црна Гора Србији смета. У вези са једном опструкцијом око одашиљања савезничке помоћи изгладњелој Црној Гори, опструкцијом србијанских представника у Солуну -, један јунак саговорнику каже: „Бој се, момче, да од тога ни пола неће стићи гдје треба. И бојим се од горега: заћорили су, не виде ништа, води их вођа из Страдије, блијешти им пред очима фатоморгана: велико краљевство или царство србијанско на Балкану - биће ту посла за велику гомилу жандара!... Чини им се - све је равно, и побједа је питање дана!... Смета им само Црна Гора што се незгодно нацецила

⁶² *Докле гора зазелени*, 211.

⁶³ Исто, 212.

између Мораве и морске обале. Треба прво њу да свале, па ће лако за остале... ”⁶⁴

Цитат из мемоара војводе Гавра о српском кошмару поводом „повишења” Црне Горе - Лалићеви јунаци су и даље наводили. Ми смо их забиљежили са два мјеста у роману *Заточници*,⁶⁵ што потврђује констатацију о опседнутости јунака том мишљу. И мисао о историјским машинацијама србијанских власти према Црној Гори поновљена је, овога пута у роману *Гледајући доље на друмове*, гдје на једном мјесту читамо: „Његош је био незадовољан махинацијама кнеза Милоша; Његошеви насљедници опортунизмом кнеза Михаила; Млада Босна, Супило, клубаша незадовољни Пашићевом политиком.”⁶⁶ За такву политику Србије (новијег времена) према Црној Гори Лалићеви јунаци окривљују српске савезнике, особито Русију. У том смислу, за тему којом се бавимо, карактеристично је оно што је Лалић посредством свога јунака казао у роману *Гледајући доље на друмове*, а тамо читамо: „У замагљеном Петрограду, на залеђеној Неви, 3. фебруара 1914, на конференцији царских руских ђенерала, министара и државних савјетника, гдје се расправљало о судбини савезника на Балкану - скројена је црна капа Црној Гори, као што њеном имену приличи. Ту се савјетник кнез Трубецкој сложио с мишљењем шефа ђенералштаба Шилинског „да је једна јака црногорска војска за нас (Русе) непожељна”. Његово је мишљење било да би се јачина црногорске војске морала тако одмјерити да је Србија може искористити у случају нужде, али да сама буде сувише слаба да предузме ма какве самосталне операције.”⁶⁷ С ослонцем на политику Русије према Србији и Црној Гори је и однос србијанских власти према младежи из Клуба студената, о чему Пејо Грујовић у роману *Заточници* каже: „У ствари, добио Београд дозволу од Руса, вјероватно и препоруку, да се игра с Црном Гором као мачка с мишем. Кад му затреба да поправе односе с Цетињем, он нас „на лијеп начин” разјури на четири стране свијета, па кад му се опет прохтије...”⁶⁸ У *Ратној срећи* каже се: „... С Пашићевим доласком на власт, Црна Гора (је) све више губила, а Србија добијала милост руског двора и владе.”⁶⁹ Русија, царска и бољарска „тој Србији тој радикалској, чаршијској и шићарцијској, предаје нашу Црну Гору на немилост а не на милост”, тако каже јунак романа *Заточници*.⁷⁰

⁶⁴ Исто, 229.

⁶⁵ *Заточници*, 54, 145.

⁶⁶ *Гледајући доље на друмове*, 389.

⁶⁷ Исто, 50.

⁶⁸ *Заточници*, 33.

⁶⁹ *Ратна срећа*, 318.

⁷⁰ *Заточници*, 25

Крајње оптужујућу документацију о понашању Србије према Црној Гори, Лалић је посредством јунака Пеја Грујовића, предочио у роману *Докле гора зазелени*. У том документу су коријени понашања србијанских власти према Црној Гори током Првог свјетског рата. Али, и у другом, Лалић каже: „Већ у србијанском ратном програму Циркуларној ноти од 4. IX 1914, речено је: „1) да је на Балкану потребна једна јака *централна* држава ради очувања будућег мира на Балкану и у Европи, 2) да та држава треба да буде Србија са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком...” Пишчев коментар документа је слjedeћи: „Црне Горе, као што се види, нема у том набрајању - није случајно заборављена, но намјерно осуђена да се избрише као непотребна и потопа заборавом. У томе су се сви слагали, прећутно или договорно - не само ондашњи великосрпски професори но и каснији историчари, Ћоровићеви ђаци...”⁷¹

Лалићеви јунаци истичу да је у складу са споменутом декларацијом било и понашање србијанских војних власти према војсци Црне Горе током Првог свјетског рата. На једном мјесту у роману *Заточници* каже се: „Војвода Путник чинио је колико се могло да Црну Гору лиши војске: на његов захтјев, а по диктату великих савезника, одређено је да двије трећине црногорске војске оперишу по Санцаку и по Босни те да бране Западну Србију а не Црну Гору.”⁷² Мисао се односи на период Првог свјетског рата, али је слична атмосфера владала и у претходном раздобљу.

Занимљива је ствар колико Лалићеви јунаци подвајају понашање србијанских великаша од осјећања масе, пука, народа. Попут Његоша и Лалић оптужује великаше за нефер понашање како Србије према Црној Гори тако и војних власти србијанских и према Црној Гори и према њеној војсци. У роману *Заточници* је поглавље *Браћа и небраћа* у коме иде ријеч о операцијама војске на подручју Дечана и Ђаковице, током Балканског рата и односима између србијанских и црногорских војника, с једне стране, и великаша, с друге. Лалићев јунак прича: „Ускоро смо угледали и браћу из Дринске дивизије с дугоухим шајкачама на главама. На обалама рјечице Крене наста велико упознавање, руковање и тапшање, галама, љубљење, чашћавање - као да смо се с браћом из Србије одувијек лично знали и надметали у љубави. Склопише се и трајнија пријатељства по несхватљивим законима привлачења - негдје се нађу по сличности или по сродној професији, на другој страни супротне природе стану да се диве једна другој...” Аутор даље прича како се војни врх србијански односио према сусрету војски и захваћењу

⁷¹ *Докле гора зазелени*, 212.

⁷² Исто, 213.

односа и позадини таквог понашања. Он каже: „Та љубав дуго не потраја: покварише је „великаши”, као вазда, као свуда - јер они друго не умију. Највише је замутио командант Дринске дивизије, неки пуковник Пауновић, лажним извјештајем да је његова дивизија сама заузела Ђаковицу, а да су Црногорци тек касније дошли на свршен посао... Томе је долио и командант Ибарске војске, генерал Живковић - који се прво био погодио са сердаром Јанком Вукотићем да се варош подијели као што је ријека дијели, те да србијанска војска држи десну а црногорска лијеву обалу Крене, али се касније попишманио и у извјештају својој Врховној команди написао да Црногорци нијесу учествовали у освајању Ђаковице („ушли су без иједне пушке у варош и опљачкали је...”) и да их треба истиснути не само из Ђаковице но из читаве Метохије, зато што је Метохија „необично плодна, наводњена многим речицама које се с планина стачу у равницу...” Много му се била свидјела Метохија, рекао бих да је ту имао и неке своје личне планове, те је зато предлагао извјесну трампу: да се, ако друкчије не може, у накнаду за Пећ и Дечане Црногорцима уступи читава долина Лима и Увац са Сјеницом и Новом Вароши до Јавора!...”⁷³ Лалић наглашава да је тај рат почео да мијења лице и обичаје на тај начин што су се пробиле добицијски апетити, због којих су почели да се појављују неспоразуми међу савезницима с различитим интересима. Линија истискивања Црногораца из Метохије је настављена. Врхунац нетрпељивости достигнут је у односима између србијанског генерала и генерала црногорске војске (команданта на односном подручју). У роману се каже: „На то је командант србијанске Треће армије, генерал Божа Јанковић, послао из Призрена официрску патролу на коњима с писмом да Вешовић одмах повуче своје људство из реона предузете акције пошто припада територији Србије. Уколико се не поступи по захтјеву, у писму се пријетило употребом силе!... Пуцајући од бијеса, Вешовић је вратио своју експедицију у Ђаковицу, а онда срочио одговор на писмо: „... како не желим да се пролијева братска крв, вратио сам војску назад, а генерала позивам на двобој и да одреди мјесто двобоја...”⁷⁴

Настављајући критику односа србијанских војних власти према црногорској војсци током Балканског рата, Лалићев јунак предочава став српске врховне команде у борбама за Скадар. Војвода Путник је на удару критике Пеја Грујовића. Аутор каже: „Начелник српске Врховне команде, војвода Путник, не допусти нашем Источном одреду да к Скадру пође долином Дрима. У архиви је пронађено наређење које је издао командант Треће армије: „Понуду Јанка Вукотића да заједнички опери-

⁷³ *Заточници*, 143.

⁷⁴ Исто, 146.

шу наши делови у правцу Љеша и Драча одбите са изговором да за то немате никаквог налога..." Бијаху жедни мора - тако је гласио коментар Лалићева јунака.⁷⁵ Лалићев јунак поновио је ту мисао и при преласку црногорске војске преко Богићевице у ноћи 12. XI 1912. која је Црногорцима узела „осамдесет и два живота уз још четрдесет болесника.“ То је била и најтежа ноћ живота Пеја Грујовића. Наводећи Путникову горњу реченицу, Лалићев јунак закључује: „Можда славни ратник и војвода србијански Радомир Путник никад није ни дознао колико је Црногораца спаковао једном једином реченицом.“⁷⁶ Тужна је и слика остатака црногорске војске послје преласка планине: „Другој би се војсци“, каже Лалићев јунак, „дало барем чаја без шећера, или да се длан загрије врелом гуком качамака - нама ништа!... Мора да смо кажњена војска, поражена, омражена, јадна војска покуњена, која је своје коње и топове и товари муниције, двопека и сувог меса, посијала по планини, па су зато од ње дигли руке и народ и команданти.“⁷⁷ Из пакости и љубо-море којекако су се понашали србијански великаши према црногорској војсци на Брегалници, о чему Лалићев јунак информише у роману *Заточници*. „Мало послје, каже се, другу бригаду упутише на Плавицу, трећу према Лесновском манастиру, а четврта је постављена на Црни врх. Сјутрадан је наша бригада упућена преко Светог Николе на Сари Хамзали, у Трећу армију. Отада се једно вријеме нијесмо виђали, па смо се тако зажељели једни других. Изгледало је, па ми се то и данас чини, да су се неки србијански ђенералштабни великаши прибојавали да се Црногорска дивизија може истаћи и њен командант прославити више од њих, па јој зато нијесу дали да остане у цјелини. Сердар Јанко се каткад тумачне, више га нема но што га има, те међу нашим пође прича: „Изгубио нас је на картама више се ништа не пита.“⁷⁸ По причању Лалићева јунака црногорска војска *остављена* је на одређеном положају да са „својих четрнаест батаљона и двије батерије издржи тродневну борбу против тридесет и девет бугарских батаљона с осам батерија.“ Причу о Црногорцима и односу Србијанаца према њима на Брегалници закључује: „Кад погледам те хартије, не могу се одбранити од помисли да је неком од тих великаша било стало да увуче Црногорску дивизију у шкрипац из којег се неће извући.“⁷⁹

Лалић је, посредством Пеја Грујовића, с уочљивом горчином и даље приказивао однос србијанских великаша према Црној Гори и њеној

⁷⁵ Ибид.

⁷⁶ Исто, 245.

⁷⁷ Исто, 246.

⁷⁸ Исто, 348.

⁷⁹ Исто, 357.

војсци, не устручавајући се да истину саопштава у њеној киселости и опором укусу. Иако мрачан у сликању тих односа, он није злонамјеран, не измишља, предочава факта и доноси објективне закључке. Ратни услови какви су владали у другом десетљећу двадесетог вијека пружају Лалићу и његовим јунацима обиље грађе за анализу моралних начела и њихову практичну примјену у односима братских народа каквим су се сматрали Срби и Црногорци и њихове војске. Уопштавајући једну слику са терена, Пејо Грујовић каже: „За браћу нас нијесу сматрали, браће они нијесу имали, нити су знали шта управо значи тај фолклорни термин из хришћанске митологије, али бјеху већ примили циркуларно писмо из централе које је гласило отприлике овако: „Ако Црногорци нешто траже, наћи изговор да им се не да; кад нема погодног изговора - одлагати до Кукова дана чекајући одобрења од надлежних установа...” Како је у конкретной ситуацији ријеч о пошилици Црногорцима, Пејо наставља: „Замолили смо их да нам уступе дио неког од својих магацина у пространој слободној зони на Дудулару крај Солуна - да смјестимо, за кратко вријеме, намирнице из Русије, прије но их утоваримо на бродове. Имали су припремљен одговор: питаће за одобрење, али му се не треба надати - пуни су им магацини, мораће и сами да изнајме неке друге просторије... То нас је прво разочарало, па и наљутило, јер су и Грци носачи у луци знали да код Срба има празних шупа и барака.”⁸⁰ У наставку Лалићев јунак износи судбину друге групе црногорских људи, упућених у друго мјесто с истим циљем да се Црној Гори достави помоћ. Тамо је и запрепашћујућа оптужба саботаже србијанских власти онога што је требало учинити и чуђење црногорског записивача да се нешто тако могло догодити у односима Србије и Црне Горе. Пејо Грујовић записује: „Ипак - ми смо боље прошли него наши сапутници Петар Банашевић и Петар Никезић који су пошли за Прахово. О њиховом путовању сам ту скоро нашао забиљешку у дневнику Риста Поповића, ондашњег члана владе Црне Горе. Под датумом 11. VI 1915. тамо пише: „Дошао телеграм од Митра” (Мартинковића, који је онда био делегат Црне Горе у Петрограду) у којему се каже да је протест дошао из Прахова на руску команду: да онамо нијесу стигли наши делегати, нити има ко робу примити. Међутим, ми залуду делегате послали на вријеме, а Србија их задржала у Нишу - није им дала пропусницу за даље. Просто раде некако чудновато, да мора човјек посумњати у њихово братство и њихову искреност...”⁸¹ Најтежи су за „нас браћа из Ниш: стално нас код Руса пањкају и тужакају, а сигурно и код других савезника - само што нам други не казују, но гомилају” - тако гласи

⁸⁰ Докле гора зазелени, 203.

⁸¹ Исто, 204.

једна оптужба Лалићева јунака србијанских представника у контакту са Црногорцима.⁸²

У разговору двојице јунака о ратном савезништву Срба и Црногораца, један од њих каже да би Срби „данас више вољели да нијесмо (савезници). И платили би да се отарасе „савезништва.“⁸³ Чудећи се тој изјави, јунак пита „зар је такав народ тамо?“ на шта је добио одговор: „Народ има свога посла и увјерен је да све иде како се мора. Народ им је ка сваки народ, гомила једна свакојака - има да слуша шта му се каже и да ћути као мазга. Лако бисмо се нагодили са народом, но се тамо испријечио Шајлок с брадом, а има сложне сараднике - куд он оком, они скоком. Хтјели би све да подвласте и присвоје, да свака игра како он засвира... И себични су, безобзирни, лажави су, пакосни су - политика... Запели су да нас одгурну на супротну страну, а наши се ускопистили да се не дају. Ето тако, боримо се на два фронта, а немамо спреме ни за један... И јачи су...“⁸⁴ Дијалог који јунаци воде освјетљава како односе тако и аспирације. За једнога јунака записивач каже: „Помену сукобе око Ђаковице и подсмјехну се: стало им је до Ђаковице, јер докле нам њу не отму, не могу нам одузети ни Пећ, ни Дечане, ни Патријаршију, а наумили су да их одузму: треба им то, старине су и света мјеста и може штошта да се заради и ућари. Сад су велику цеву дигли око Скадра: криво им је што су наши поново Скадар заузели, а није им криво што су они у Тирани, ни што су Грци Епир заузели, ни што су се Талијани увалили у Валону. Иста логика влада и у Босни. Узели су нам Санџачку војску, ћилимају је и млате њоме како им кад треба, а при томе замишљају да та наша војска има стално да мости с брда на брдо и с планине на планину. Пустили би је и по облацима, само да не силази у долине. Ако сиђе гдје је равно, оптуже је да је непослушна, али ако успут ослободи варош неку, Горажде, Фочу, Рогатицу - за њих је то увреда Србије, па и злочин -ту почиње свађа с пријетњама јачом силом...“⁸⁵

Приказујући српско - црногорске односе у ратним условима Лалић се задржао и на пројекту изградње пута који би спајао Пећ с Андријевицом, по којем би била постављена дековиљска пруга. О томе он нашироко пише у роману *Докле гора зазелени*. Друм је био значајан с обзиром на достављање хране изгладњелој Црној Гори, а пристизала би из руских магацина. „Изградњом те пруге скренуло би се снабдијевање Црне Горе на безбједнији сувоземни и краћи правац: Параћин - Скопље - Косовска Митровица - Пећ - Андријевица. Тиме би отпала солунска ста-

⁸² Исто, 243.

⁸³ Исто, 226.

⁸⁴ Ибид.

⁸⁵ Исто, 227.

ница и цијене грчких бродовласника и засједе њемачких и аустријских подморница.”⁸⁶ Рачунало се да би пруга била готова за два мјесеца. У вези са пругом један од јунака каже: „Нема двјеста километара од Митровице до Андријевице, а ми правимо двије хиљаде и нешто више, све по скупим и ризичним путевима ће нам пола може отићи у сиње море.”⁸⁷ Изградњу друма (види се из Грујовићевих записа) припомогле би Русија и Италија. „Алат за раднике, рече Дикјари, припремљен је и чека у луци Ливорна.” Ратни заробљеници су били обећани за радну снагу. И баш кад је изгледало да ће ствар кренути с мртве тачке, јављено је с Цетиња да су преговори у Нишу пропали. Речено је да је српска страна умала с изјавом да међународно право забрањује употребу заробљеника за радове. Коментар тога је: „То је одбачено - не што је Пашићу толико стало до међународних конвенција, умио их је он изиграти кад год му је затребало, но што хоће да напакости Црној Гори и да изгладни ону несрећну њену војску.”⁸⁸ На напомену једнога јунака да Србија треба да помогне изградњу друма, други јунак се умијеша у дијалог и каже: „Знаш ли кад би Србија пристала да помогне?... Кад бисмо нашли вјештога човјека који би Пашића и краља Петра, и још неке од оних горе, на вјешт начин убиједио да ће тај пут урнисати Црну Гору. Сигурно би онда пристали, и не би питали шта ће да кошта. Али таквог вјештог нема. Ни у Србији се није родио ко би Бају упутио у том правцу, а не у малој Црној Гори...”⁸⁹

У сликању односа Србије према Црној Гори Лалићев јунак је на једном мјесту у роману *Докле гора зазелени* указао и на фалсификоване историјске истине еда би се постигли тражени ефекти. Примјер за то нашао је у српској званичној историографији, персонификованој у личности Владимира Ћоровића и његовом писању историје. Тај Лалићев јунак саопштава: „Као што су Турци у Солуну своју мучитељску и целатску Канли-кулу офарбали бијелом бојом и назвали је Беас-кула, Левкос - пиргос, тако су неки историчари - придворице и каријеристи, црном бојом премазали историју Црне Горе и такву је завјештали будућима. У том правцу је понајдаље забраздио Ћоровић Владимир у Народной енциклопедији Станојевића гдје је дао сљедећи резиме:

„Капитулација Ц.Г. понизила је Ц.Г. и излучила је из реда правих савезника. Да то окају Црногорци су чим су добили прилику 13. 11. 1918, последије слома Аустрије, свргли династију Петровића и краља Николу с власти и прогласили уједињење са Србијом и осталим суплеменицима.”

Коментар Лалићева јунака гласи: „Ето како је Ћоров потомак, затворивши оба ока да не погледа документе и да не види она гробља по

⁸⁶ Исто, 220.

⁸⁷ Исто, 193.

⁸⁸ Исто, 229.

⁸⁹ Исто, 193.

Црној Гори, швапска и наша, превидио сва страдања и бојишта и јунаштва која су се оглашавала до краја рата, искључио нас из реда „правих савезника” и све нас тако, читав народ, прогласио за неправу, то јест за лажне савезнике, за капитуланте и грешнике - покајнике...”⁹⁰

Лалић је са посебном ангажованошћу сликао однос српског политичко - војног врха, који су чинили Пашић - Путник - Пешић, према Црној Гори и посљедицама њихове политике у војсци и црногорској држави. Има сарказма у Лалићеву стилу при сликању Петра Пешића, Србијанца, што му у „лукавству ни сам књаз Никола није био ни до колена...” или при понављању надимка Шајлок, којим је именом један од јунака прозе назвао Николу Пашића. Налазећи за сходно да поријекло имена и паралелност објасни читаоцу, Лалићев јунак каже: „... моју пажњу привукло је то што је Пашића назвао Шајлоком. Доста је широк дијапазон незгодних људи које олако упоређујемо са јунаком Шекспирове драме, па сам помислио да је и ту сличан случај - дошло му с ноге да одскоке направи пакосно упоређење које у ствари не одговара. Шајлок је чељаде које хоће да се освети за понижења, те да том осветом излијечи своје осјећање мање вриједности - а наш Баја с дугом брадом нема за шта да се свети Црној Гори...”⁹¹

По Лалићевом просуђивању извјесна одјевеност црногорске војске током ратова у другом десетљећу двадесетог вијека („многo нам шарена бјеше војска око Ловћена, а ништа мање око Грахова”) посљедица је била колико домаћег (државног) сиромаштва толико и лошег савезништва са Србијом, чији је носилац био Пашић. Правећи алузију на шаренило одјеће црногорске војске, Лалићев јунак Пејо Грујовић каже: „Било би нас више у тим ватрогасним униформама: Французи су једном били наумили да сву црногорску војску обуку у половне, због нечега шкартиране униформе својих „rompiеr”а, али нам је и ту срећу покварио србијански војни аташе, пуковник Душан Стефановић. По упутству своје владе, пуковник је предузео и успио да увјери француску команду и министарства, па најзад и руског војног аташеа Игњатијева у Паризу, да Црна Гора има само 30.000 војника!... Љути на таквог савезника, који не само што је нејак, но још и даје криве податке, Французи су одмах прекинули даље давање одјеће и кабаница. Узалуд је послуре тога Петар Пламенац протествовао код француског и руског посланства и код србијанског Гавриловића, витлајући подацима о бројном стању црногорске војске (око 50.000 са регрутима) - ни први пут, ни посљедњи, јача би лаж но истина, а славна војска црногорска оста боса и дроњава.”⁹²

⁹⁰ Исто, 209.

⁹¹ Исто, 230.

⁹² Исто, 198.

Лалићев јунак износи низ оптужби на рачун Пашићева морала, између осталих и да је био сарадник у служби руске тајне полиције. Његово животна дјело било је „краљевство Срба над осталим Југословенима”. Ми се задржавамо на његовим односима према Црној Гори и Црногорцима. „Да не заборавим на чему сам - почео сам о одјећи”, каже Лалићев јунак и наставља: „Пашић је тражио од савезника помоћ у новцу за Србију и Црну Гору - да издржавају војску. Добио је - не само помоћ, но и овлашћење да он новцем располаже и одређује колико ће коме дати. И одредио је „право као бог”: црногорском војнику - за храну и одијело и обућу - по један и по динар дневно, а србијанском војнику за исте потребе, по седам динара на дан. Од савезника је Пашић новац добио у злату, али Црној Гори злата није дао ни да види, само папир. Кад је влади Црне Горе затребало 500.000 динара у злату (да пошаље делегате у Америку да би довели неке од наших печалбара да нам фронтоне појачају). Пашић је узајмио, али су зато морали да плате 750.000 у папиру... Пашић је себи дао право да задржи новац који су слали југословенски радници из Америке, преко конзула Михаила Пупина Црногорском црвеном крсту. Тај новац је тражила влада црногорска преко србијанског посланика на Цетињу Михаиловића, и никад га није добила... На први поглед рекло би се: шићарција, или оно нешто горе. Јесте и то горе, али с концепцијом: јер и Пашић је припадао широком племену јесенбеговића. О томе је Петар Пламенац у *Новој Европи* писао 1926: „Г. Пашић нам је 11. јула 1914. захвалио и увјеравао нас (владу Црне Горе тадашњу) да ће дијелити братски с Црном Гором све оно што Србија има. Међутим, његова је наклоност према нама трајала равно седам дана. Чим је Велика Британија ушла у рат против Аустро - Њемаца, те се предвиђала побједа на нашој страни. Г. Пашић нам је показао да не жели више нашу помоћ, ни наше друштво, јер није желио подјелу у двоје југословенских крајева аустријске царевине. *Од тога часа цјелокупан његов рад тежио је за уништењем Црне Горе...*”⁹³

По оцјени Лалићевих јунака „Пашићи и Протићи су искористили за своје тренутне интересе групицу (црногорских) ђака из ситијих породица која је послуже тога жртвована”,⁹⁴ при чему се, вјероватно, мисли на већ спомињани Клуб студената у Београду. А будући да је за србијанске великаше постојање Црне Горе било кошмар, руске побједи у Карпатима „надуле су Пашића с друштвом надањима да је побједа пред вратима, при томе им је зинула празница да ту побједу на Балкану сами они искористе, а не да дијеле с Николицом. У Паризу су против плана за ослобођење Боке придобили прије свега руског војног аташеа Игњати-

⁹³ Исто, 199.

⁹⁴ *Заточници*, о. ц. 24.

јева, плашећи га француским присуством и утицајем који би се из Боке ширио, а затим и Французе убиједили да је црногорска војска малена, те да им неће много помоћи.” У закључку те мисли је констатација: „И заиста је малена била, кад су јој узели двије трећине и одвели к Вишеграду.”⁹⁵ Пашић је био у игри при режирању састанка црногорског принца Петра с аустријским официром не би ли се Црна Гора оптужила за сепаратне контакте с Аустријом, заједничким непријатељем Црне Горе и Србије.⁹⁶ Лалићев јунак Пашићеву активност према Црној Гори свео је у закључак: „Не да Шајлок пут преко Чакора. Не да Шајлок да стигне жито Црној Гори, боји се да би окрилатила. Наумио је да нас глађу дави и натјера на предају... Ма нека га, нека, могло би му се окренути да се покаје шта учини...”⁹⁷ Посљедња мисао је тужно предвиђање жалосног одступања србијанске војске према југу током Првог свјетског рата.

Српско - црногорске односе у другој деценији 20. вијека репрезентовао је у Црној Гори пуковник Петар Пешић. Из забиљежака Лалићевих јунака види се да је он био истурена Пашићева рука, која је на челној позицији црногорске војске реализовала политику српске владе и њене врховне команде. Једна личност у роману *Ратна срећа* каже да нас је „фамозни Петар Пешић скупо коштао”⁹⁸ при чему има на уму његов рад и посљедице рада. По оцјени Лалићевих јунака „Петар Пешић је године 1914. био послан из Србије, с пуномоћством савезника са задатком да води војску Црне Горе, да је умори, ошамути и доведе у ћорсокак и у шкрипац у којем ће бити принуђена да моли за милост мумију из Беча и да пред њеним цуксфирима положи оружје.”⁹⁹ Исти јунак саопштава да је „Пешић тај задатак вјешто изводио и успјешно завршио те тиме чин генералски од краљевске српске владе задобио.”¹⁰⁰

Пешић је подваљивао црногорској војсци код српске Врховне команде. „Као наметнути помоћник начелника Штаба Врховне команде црногорске војске, јављао је својим шефовима у Нишу да је црногорска војска непоуздана, да не сарађује на најбољи начин са српском војском, да је допринијела српским губицима, да је босански народ прима неповољно, да је треба ставити под команду Ужичке војске или држати окружену поузданијим јединицама србијанске војске... Пешић је многе своје повјерљиве извјештаје током 1914. и 1915. састављао и темпирао према поруцбини и упутствима својих старјешина - не да им јавља право стање

⁹⁵ *Докле гора зазелени*, 218.

⁹⁶ Исто, 213.

⁹⁷ Исто, 391.

⁹⁸ *Ратна срећа*, 34.

⁹⁹ *Докле гора зазелени*, 210.

¹⁰⁰ Ибид.

ствари, које су они могли знати и без њега, него да Пашићеву дипломатску машинерију снабдијева сировином, то јест подацима и аргументима подешеним да код савезника створе црну слику о Црној Гори и још горе о њеној војсци. На том правцу се није жалило труда ни средстава, те ко буде имао прилике да прикупи и упореди директиве и расписе, извјештаје о извршитељима, реферате о разговорима и успјесима - имаће, богме, да се диви литератури којом је био пропраћен сваки покушај Црне Горе да се искобеља из невоље.”¹⁰¹ Пишући о сељењу црногорске војске с положаја на положај, обављаном „по наређењу Врховног штаба (то јест пуковника Петра Пешића из Србије)” Лалићев јунак каже да он не би те борбе спомињао да не изгледа да се хвалише, али да су једини разлог томе „извјештаји истог Пешића из тих дана, гдје он каже: „... не треба заборавити да црногорске трупе нису сигурне, те зато их не треба постављати саме на боку већ у центру нашег распореда, између наших трупа...” Лалићев јунак те извјештаје коментарише како слиједи: „Пишући то, он који је правио распоред, знао је тада да су србијанске трупе у повлачењу према Косову, те да на том правцу нема никаквих других трупа осим црногорских и да само од њих зависи одбрана Санџака, али му је било наређено од његове владе и команде из Србије да пише такве извјештаје, те да имају шта да покажу савезничким представницима - да оцрне Црну Гору, прије но јој име избришу...”¹⁰² Тако нас тада „ћилимаше и сјецкаше Петар Пешић”, каже Лалићев јунак, „да нас задржи што даље од Скадра док је још било могућности да се одступи.”¹⁰³

Из писања Лалићевих јунака види се да је пуковник Пешић био експонент српске политике у Црној Гори у раздобљу Првог свјетског рата. За ревност у реализацији те политике, видјели смо, награђен је. Стравична оптужба на рачун те личности дата је у једном предању црногорске војске, гдје се каже: „Свако о себи бригу води, само о војсци црногорској нико не мисли. Био је задужен да о нама мисли начелник наше врховне команде Србијанац Петар Пешић, а његов је једини циљ био да из нас уморних, мокрих, јадних, исциједи што више крви и да нас што јаче оклевета код Пашића и Путника, како смо незгодни и непоуздани, а они ће се већ постарати да те клевете што прије стигну савезничким командантима, те да нам се не упути ни оно хране и помоћи што би било упућено...”¹⁰⁴

Иза једног набрајања ко све од Југословена није био задовољан српском политиком и политиком српских великаша, према томе српским национализмом, а у жељи да српски народ одвоји од слијепих вођа

¹⁰¹ Исто, 211.

¹⁰² Исто, 387.

¹⁰³ Исто, 413.

¹⁰⁴ *Ратна срећа*, 162.

и Пашићеве политике према Црној Гори, Пејо Грујовић у роману *Гледајући доље на друмове* каже: „Али, поред свега тога, морали бисмо Србији захвалити: учинила је оно што ми други нијесмо могли; омогућила нам да се сусретнемо и изближе омиришемо у ширем кругу но што смо се могли надати. Можда ће нам то помоћи да се у сљедећих хиљаду година одрекнемо бар неких вишкова егоизма и неповјерења, апетита, рогова, отрова који ометају удруживању...

Али како наћи начин да се ода признање Србији, а да се тиме не узнесу њени шовинисти, и да те онда они с друге стране не прогласе за великосрпског хегемонисту или за нешто горе од тога?... Зато ја ништа не признајем онима горе, но само гегули с опанцима...”¹⁰⁵

Лалићеве мисли обухваћене овом темом, расуте по његовом књижевном пространству, нијесу превише упадљиве и не дјелују компромитантно као кад се нађу на гомили и посматрају као цјелина. Сакупљене на гомилу оне боду очи и изазивају мучнину. Скупљајући их Лалић је анализирао психологију времена и носилаца политике у времену и на простору. Наши знаци чуђења при Лалићевом откривању истине идентификују се за запрепашћеношћу оних његових јунака који у поступцима носилаца политике виде изокренутост поштења и моралну девијантност. Попут Његоша и Лалић се окомио на великаше који национализмом и националном супремацијом трују српско - црногорске односе и племениту идеју уједињења и њен чин. Издвајањем србијанског гегуле с надреалистичким опанцима, каквих „нема нигдје на свијету”, он је издвојио масу, народ, србијанског сељака, из великашке психологије и гегулу приближио структури своје психологије, посебно у односу на идеје којим се овај рад бавио. Ипак, остаје питање Лалићеве позиције, у којој је Лалић, чини се, противрјечан. Имамо на уму изјашњавање Лалићевог јунака Пеја Грујовића у вези са уједињењем, његово саглашавање са већ назначеном комитском резолуцијом и неучествовање на Подгоричкој скупштини. Његово хватање у тематику уједињења и српско - црногорских односа је нов прилог актуелној тематици која је заокупљала духовно биће наших простора не само у прва два десетљећа 20. вијека и сагледавању односа између Срба и Црногораца у ратовима које су водили из истих шанчева. Историчност Лалићева писања је неоспорива као што су неоспориви и умјетнички досези у транспоновању мисли и осјећања. Ангажованост Лалићевог умјетничког пера битан је елеменат у сагледавању тематике којом се бавила ова студија.

¹⁰⁵ *Гледајући доље на друмове*, 389.